



Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 2(2).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Фалсафа фанлари

**ЎЗБЕКИСТОН: ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ МУНОСАБАТЛАРИ
ИНСТИТУЦИОНАЛЛАШУВИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Алиев Бекдавлат

Фалсафа фанлари доктори, профессор

Отабаев Абдукадир

сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)

**УЗБЕКИСТАН: СОВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ОТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И
ОБЩЕСТВА**

Алиев Бекдавлат

Доктор философских наук, профессор

Отабаев Абдукадир

Кандидат политических наук (PhD), профессор

**UZBEKISTAN: THE MODERN FEATURES OF THE
INSTITUTIONALIZATION OF STATE AND SOCIETY RELATIONS**

Aliev Bekdavlat

DSc in Philosophy, Professor

Otabaev Abdukadir

PhD in Political Sciences, Professor

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Алиев Б., Отабаев А. Ўзбекистон: давлат ва жамият муносабатлари институционаллашувининг замонавий хусусиятлари // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 2(2). – Б. 36–50. <https://doi.org/10.47390/A1342222020N5>

Аннотация. Бугунги кунда мамлакатимизни маъмурий-сиёсий жиҳатдан модернизация қилиш бўйича ислохотлар жамият ва давлат бошқаруви соҳасида кенг кўламда амалга оширилаётганлиги натижасида янги фуқаролик жамияти институтларининг ташкил топиши ва ривожланиши масалалари, уларнинг тўлақонли фаолиятини таъминлаш

долзарб масалага айланди. Ушбу жараёнда давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг легитимлиги муҳим аҳамиятга эга. Жамиятнинг тартиб сари бориши, яъни институционаллашуви инсон ҳаёт фаолияти учун табиий чегараланган маконнинг янада кенгайишига имконият яратади. Демократик давлат бошқаруви тизими пайдо бўлиши ва ривожланиши институционаллашув самарадорлигини тасдиқлашга имкон беради. Мақолада мазкур жиҳатларни очиб бериш назарда тутилган.

Калит сўзлар: давлат, жамият, институционаллашув, демократик институтлар, легитимлик, демократлаштириши, либераллаштириши, тоталитаризм.

Аннотация. Сегодня, в результате масштабных реформ в области административно-политической модернизации страны и государственного управления, формирование и развитие новых институтов гражданского общества, обеспечение их полноценного функционирования стало актуальной проблемой. В этом процессе важна легитимность институтов государства и гражданского общества. Постепенная институционализация общества допускает дальнейшее расширение естественно ограниченного пространства для человеческой жизни. Появление и развитие демократической системы правления подтвердит эффективность институционализации. Статья призвана прояснить эти аспекты.

Ключевые слова: государство, общество, институционализация, демократические институты, легитимность, демократизация, либерализация, тоталитаризм.

Abstract. Today, as a result of large-scale reforms in the field of administrative and political modernization of the country and public administration, the formation and development of new civil society institutions, ensuring their full functioning has become a topical issue. The legitimacy of state and civil society institutions is important in this process. The gradual institutionalization of society allows for the further expansion of the naturally limited space for human life. The emergence and development of a democratic system of governance will confirm the effectiveness of institutionalization. The article aims to clarify these aspects.

Keywords: state, society, institutionalization, democratic institutions, legitimacy, democratization, liberalization, totalitarianism.

DOI: 10.47390/A1342222020N5

Бугунги кунда биз эришаётган ютуқлар Ўзбекистон Республикасининг сифат жиҳатдан янги тараққиёт босқичига ўтганлиги ҳамда дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаганлиги билан белгиланади. Зеро, барча илғор мамлакатларнинг куч-қудрати ва нуфузи фуқароларига бўлган муносабат ҳамда тинч ва осойишта ҳаёт инъом этишдан иборат. Шунинг билан бир қаторда бу давлат ва жамият қурилиши, унинг ҳокимият органлари ва қолаверса, институционаллашув жараёнларининг муваффақиятли амалга оширилаётганлигидан далолат беради. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг узокни кўра билиши замонавий жаҳон андозалари ҳамда миллий давлатчилигимизга хос ва мос бўлган сиёсий институтлар, уларнинг тўлақонли

фаолиятини таъминлашни ташкил қилишга қаратилган сиёсатини ҳам шу доирада қараш ва англаш лозим бўлади.

Ислохотларнинг мақсад ва тамойиллари Конституциямизда ўз аксини топган бўлиб, булар мамлакат суверенитети, халқ ҳокимияти, Конституция ва қонун устуворлиги, ташқи сиёсат, демократик тараққиёт ҳамда инсон эркинлиги ва унинг асосий ҳуқуқлари, иқтисодиёт, жамоат ташкилотлари, оила, оммавий ахборот воситалари, давлат ҳокимиятини ташкиллаштириш ва бошқалардан иборат [1]. Хусусан, унинг ҳар бир моддасида ислохотга доир вазифалар тилга олинган бўлиб, уларнинг нуфузи бугунги кунда мамлакатимизда кенг миқёсда амалга оширилаётган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш мақсад ва вазифалари ҳамда уларнинг кўлами билан белгиланади. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг “Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халққа хизмат қилиши керак” шиорига йўғрилиб, узоқ муддатларни кўзлаб белгиланган вазифалар, онг ва тафаккурдаги ўзгаришлар, қолаверса, “2017-2021 йилларда мамлакатимизни ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да белгиланган қатор ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалаларнинг ҳал қилиниши ижобий сиёсий ўзгаришлар учун асос яратмоғи кўзда тутилган.

Конституциямиз “хилма-хил фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши, сиёсий партияларнинг эркин фаолият кўрсатиши, кўппартиявийлик тизимининг шаклланиши ва ривожланиши учун ҳуқуқий база яратди, сайлов тизимининг асосий тамойил ва механизмларини тасдиқлади, сайлов эркинлиги, одамларимизнинг ўз хоҳиш-иродасини билдириш эркинлиги кафолатларини, ҳар қайси инсоннинг ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш, фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини мустаҳкамлади” [2].

Мамлакатимиз барқарор ривожланиш йўлидан дадил бораётган бир вақтда, бугунги ижобий ўсиш сиёсий барқарорликни таъминлашнинг асосий омили ҳисобланади. Шу боис мамлакатимизда ислохотларнинг инқилобий йўл билан амалга оширилишидан воз кечилиб, ушбу жараёнларнинг тадрижийлиги давлат томонидан амалга оширилди. Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг “Биз ислохотларни инқилобий усулда, яъни “шок терапияси” йўли билан амалга оширишдан онгли равишда воз кечиб, тадрижий тараққиёт йўлини танлаб олганимиз туфайли халқимизни қандай оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган иқтисодий ва ижтимоий тўфонлардан асраб қолишга муваффақ бўлганимизни бугун ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб бермоқда” [3], – деган фикри айнан шу жараённинг ёрқин ифодасидир. Улар орасида жамиятнинг замонавий принциплар асосида институционаллашуви ҳам жиддий эътиборга лойиқ. Аммо бу ҳамма жойда ва ҳамма вақт бир хил синхронлик касб этмаган.

Сиёсий ҳаётда институционаллашув жараёнларининг барқарорлиги таъминлашда айрим жойларда у ёки бу даражада сиёсийлик, яъни давлатнинг куч ишлатиш ҳолатлари ҳам кузатилган. Бироқ бундай инқилобий услублар доимо ҳам ижобий яқун топавермаган. Аксарият ҳолларда авторитар режим қандайлигидан қатъи назар куч ишлатиш (тазйиқ ўтказиш)дан фойдаланади. Аммо хавфсизликни таъминловчи кучлар ёрдамида ҳокимиятни сақлаб қолиш, муҳолифатни бостириш учун раҳбарлар ўз халқига нисбатан мустабид тузум жорий этиб, ҳокимиятнинг сиёсий барқарорлигини таъминлашда куч ишлатиши табиий. Давлат иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш орқали фуқароларнинг фаоллигини шакллантиришга ҳисса қўшиб, нафақат ўз муаммоларини ҳал этиш, балки умумий фаровонликни таъминлашнинг таркибий қисми сифатида куч ишлатиш ҳуқуқига эга. Бу фаровонликка бўлган эҳтиёжнинг ўсиши, ўз навбатида, сиёсий ҳамда ҳуқуқий эркинликларга бўлган эҳтиёжни ошириб, жамият учун муҳим аҳамият касб этади. Давлат ҳокимияти томонидан уларни амалга оширишда асосий вазифа қонунийлик ва тартибни сақлашдан иборатлигича қолади.

Муҳим бир жиҳат мавжуд. Бу фуқаролик жамияти ва унинг доирасида нодавлат сиёсий институтлар фаолияти амалга оширилиши масаласи. Ривожланган демократик давлатларда мавжуд сиёсий институтларда бир томондан давлат, иккинчи томондан эса, фуқаролик жамияти таъсири остида замонавий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Гарчи улар параллел бўлсада, аммо бошқа-бошқа жараёнлардир. Демак, ўз-ўзидан жамият таркибланиши жараёнида барча сиёсий муносабатлар ва жараёнларни ҳаракатга келтирувчи “давлат”нинг ўрни нимадан иборат, деган мантиқий савол туғилади.

Давлат жамиятнинг функционаллашуви ва ҳаракатланишида биринчи даражали ва деярли мутлақ суверенитетга эга алоҳида бир ташкилот, жамият сиёсий тизимининг бош таркибий қисми сифатида ҳокимиятни амалга оширувчи воситадир. Унинг фаолияти жамиятнинг ҳамма соҳасига таъсир қилади. У ваколатни халқдан олади ва уни ўзининг махсус тузилмалари – давлат органлари орқали амалга оширади. Давлат халқ манфаатини кўзласа, ижтимоий ҳаётда, давлат ишларида, хўжалик юритишда унга эркинлик берса, тинчлик сиёсати юргизса, давлат демократик ҳисобланади ва тараққиётга сабаб бўлади. Аксинча, халқнинг эркинлигини ноқонуний чекласа, фақат зўравонликка таянса, замонавий давлат ҳисоблана олмайди.

Давлат ва жамиятнинг ижтимоий қатлами ва объекти бу унинг фуқароларидир. Давлат қонун яратади ва ўзи ҳам қонунларга бўйсунди [4]. Давлат жамият сиёсий тизимида марказий ўринни эгаллайди. Негаки, давлат сиёсий таъсирни ўзида энг кўп мужассамлаштирган сиёсий ташкилот бўлиб,

жамиятдаги ижтимоий муаммолар ечимида барча имкониятларга эгадир. Шу туфайли жамият сиёсий тизимини ташкил этувчи бошқа институт ва ташкилотлар ҳам айнан давлат атрофида бирлашадилар. У “тартиб ва бошқарувни таъминлашнинг асосий тузилмаси ҳисобланади” [5].

Давлат – бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган муайян тузилмага бирлашган сиёсий ҳокимиятни амалга оширувчи давлат органлари тизимидир. Халқ ҳокимияти махсус тузилма, яъни давлат орқали амалга оширилади. Унинг қўлида ҳокимият тўплангандагина самарали фаолият юритиши мумкин. Бу хусусда нуфузли олимлар ўртасида ўзига хос консенсус мавжуд. Жумладан, рус файласуфи Л.Карсавиннинг “фақат давлатчилик пайдо бўлгандагина жамият тартибга тушади” [6] деган фикри айнан ҳақиқатни англатади.

Жамиятнинг тартиб сари бориши, яъни институционаллашуви, шунингдек, инсон ҳаёт фаолияти учун табиий чегараланган маконнинг янада кенгайишига имконият яратади. Қайсидир маънода умумий ҳолат бўлган бу жиҳат, ҳатто авторитар давлатлар учун ҳам ана шундай сиёсий институтлар самарадорлиги ўзига хос ўринга эга. Йирик файласуф, политолог В.И.Пантин фикрига кўра, ёпиқ доирада демократик сиёсий институтлар кераклича мувафақиятга эриша олмаслиги мумкин, чунки айнан ўша жамият элита гуруҳлари ва қолаверса уларнинг манфаатларини кўзлайдиган оммавий ахборот воситалари томонидан демократик институтлар ҳамиша ҳам қўллаб-қувватланмайди, улар кўпчилик аҳоли назарида самарадор ҳисобланмайди” [7]. Шунинг учун ўтиш даврида демократлашувнинг самарадорлик тушунчаси билан уйғунлиги бош муаммодир. Бу тезис айниқса коммунистик тузумдан кейинги ўтиш даври мамлакатлари учун, яъни демократик институтларнинг давлат миллий урф-одатларига мос келмайдиган жойлар учун “принципиал самарасизлиги” ҳақида фикр тарқалган мамлакатларда муҳимдир.

Умуман олганда, демократик тузум пайдо бўлишининг ўзиёқ институционаллашув самарадорлигини тасдиқлашга имкон беради. Демократик институтларнинг том маънода жамият учун кўп томонлама фойдали эканлигига муқобил фикрнинг ўзи йўқ. Зеро, узоқ давом этган ривожланиш жараёнида мамлакатнинг янги шароитга мослашиши жамиятнинг урф-одатлари, ривожланган мамлакатларда демократик қурилиш тажрибасининг қандайлиги билан белгиланади. Шу боисдан бўлса керакки, ҳатто Ғарб мамлакатларида ҳам демократлашув жараёнлари XX асрнинг иккинчи ярмида кўп эътироф қилинган. Хусусан, замонавий демократик сиёсий институтлар пайдо бўлишининг мураккаблиги уларда ҳам демократик ёки ундаги классик қонуниятларнинг даврга мос келмайдиганлиги билан боғлиқ муаммолар мавжудлиги институтлар,

миллий урф-одатлар ва нормалар билан эмас, балки секин-аста сиёсий реалликни ўзлаштириш орқали фойдали бўлиши мумкин, дейиш мумкин.

Айнан шу, яъни “демократия инқироzi” билан боғлиқ вазиятларда Ўзбекистонда бу борада ҳам самарали йўл тугилишига олиб келди. Биринчи Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлагани каби, “Конституциямиз қонун устуворлиги, унинг барча фуқаролар учун тенглигини ва шунингдек, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинишининг ҳуқуқий принципини белгилаб берди, уларнинг мустақиллиги, мустақил ҳокимият тармоғи сифатида ривожланишини кучайтиришга, демократик давлатнинг асосий ҳал қилувчи шартини бўлган ҳокимиятлар ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали механизминини шакллантиришга қаратилган қонуний негизни яратди” [8]. Бу ўринда тажрибали америкалик сиёсатшунос Д.Растоу фикри диққатга сазовор. Унинг таъкилашича, “Демократияга ўтиш учун – конституциявий қонунларни ёки парламент тажрибасини, яъни мавжуд демократияни айнан кўчириб олиш талаб этилмайди, балки ўз муаммоларига адолат кўзи билан қараш ва мавжуд низоларни имкон қадар ижобий ҳал қилишнинг самарали механизминини кашф қилиш тақозо этилади” [9].

Дунё тартиботи шунини тасдиқламоқдаки, янги сиёсий демократик институтларнинг ривожланиши асосий уч босқичдан ўтади. Биринчи давр – бу институтнинг пайдо бўлиши ва ўсиши, иккинчи давр – унинг легитимлиги жамиятда мустаҳкамланиши, урф-одатларга мослашиши билан тавсифланади, иккинчи давр, одатда, узок муддатли давомий жараён бўлиб, унда демократик институтларнинг мутлақ янги шароитда қандай ўзига хос хусусиятга эгаллиги синовдан ўтади ва ниҳоят учинчиси – уларнинг самарадорлиги ўсишига бориб тақалади.

Бундай шароитда марказий ижро этувчи ҳокимиятнинг бошқарув тузилмалари ва маъмурий органларнинг вазифаларини ўзгартиришга, уларни бошқариш, тартибга солиш ва тақсимлаш борасидаги ваколатларини, хўжалик тузилмалари фаолиятига бевосита аралашувини ақл доирасида қисқартиришга катта эътибор берилди. Бошқача айтганда, бир томондан – уларнинг ваколатларини, бошқа бир томондан эса, бозор тамойиллари билан мувофиқлаштириш ва пировард натижада давлатнинг иқтисодий бошқаришдаги ролини сезиларли камайитириш кўзда тутилган эди. Бошқарув соҳасини марказлаштиришни чеклаш, бу борадаги вазифаларнинг бир қисмини республика даражасидан вилоят, туман ва шаҳар миқёсига ўтказиш, Ўзбекистонда маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг ноёб шакли бўлган “маҳалла тизими”ни шакллантириш масалаларига катта аҳамият қаратилди.

Демократик жамият қурилиши тажрибаси кўрсатганидек, бундай шароитда муаммо сиёсий институтлар самарадорлиги билан боғлиқ янги қарорлар, институтларга ижтимоий йўналиш берилиши ҳамда кенг аҳоли қатлами қизиқишларини ҳисобга олиш даражаси билан боғлиқ. Одатда мустақкам ижтимоий сиёсат устуворликка эга мамлакатларда демократик институтлар зарур легитимлик ва устуворликка эришадилар. Бу ўринда институционаллашув аҳолининг сиёсий онги ҳамда маданияти билан ўзаро боғлиқлиги масаласини ҳам назардан қочирмаслик керак. Ҳокимият легитим бўлиши учун ўз сиёсатини жамият барометри билан ўлчаб ўтказиши, фуқароларнинг ушбу жараёнларни қандай қабул қилиши ҳам ўта муҳим ҳисобланади [10].

Халқ, жамият ва давлат талабларидан келиб чиққан ҳолда давлат ҳокимияти шундай демократик институтларни бунёд этмоқдаки, улар жамиятимиз олдига қўйган мақсадларига кўп жиҳатдан мос келиши билан ажралиб туради. Мамлакатимизда кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига интилиш янги марраларни қўлга киритишимизга имконият яратмоқда.

Аксинча, узоқ ва яқин давлатларда кейинги авлодлар истакларига бефарқ сиёсий ҳокимиятни одамларнинг қўллаб-қувватламаслиги, сиёсий ҳокимиятга ишончсизлик кайфияти билан қараш амалиёти кўпгина кузатувчилар ҳамда сиёсатчиларни бугунги давр нотинч ва мураккаб деган фикрга олиб келди. Дарҳақиқат, фуқаролик жамияти қуриш шароитида самарали фаолият олиб боровчи институтлар жамият томонидан қўллаб-қувватланади, қолаверса, уларнинг жамият манфаатларига мос келмайдиган институтлардан фарқли ўлароқ ўз фаолиятини яна кенгроқ давом эттириши учун қулайлик яратилди. Аммо бу каби институтлардан кўра ҳокимият одамлар тақдирини кўпроқ ўйлаб кўришга мажбурдир [11]. Давлат ва жамият ҳаётининг демократлашуви, модернизациялашуви ва либераллашуви жараёнларини шакллантириш йўналишларининг ишлаб чиқилиши айнан шу ҳолат билан чамбарчас боғлиқ.

Демократияга интилаётган кўпгина давлатларнинг тажрибаси шуни кўрсатдики, аҳоли манфаатлари ва эҳтиёжларини ўрганишга қаратилган ҳамда уларга таъсир этувчи демократик тамойиллар, сиёсий барқарорликни таъминловчи демократия жамият учун энг фойдали ҳисобланади.

Шуни ҳисобга олган мамлакат олий сиёсий раҳбарияти “мазкур ислохотларнинг муваффақияти, авваламбор, мамлакатимизни янада демократлаштириш ва либераллаштириш йўлидаги саъй-ҳаракатларимиз суръатига, фуқароларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигига, уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятининг юксаклигига ва ўз-ўзидан аёнки, биринчи навбатда сиёсий партияларнинг етуқлик даражасига, уларнинг Ўзбекистонимиз тақдири

ва келажакка дахлдор бундай улкан масъулиятли ваколатларни ўз зиммасига олишга қай даражада тайёр эканига бевосита боғлиқдир” [12], деган стратегик ғояни илгари сурди.

Тан олиш керакки, мустақиллик йилларида замонавий сиёсий тизим, сиёсий институтларнинг институционаллашув жараёнлари демократик инсонпарвар андозаларга мос равишда ўтказилди. Айрим “постсовет” макондаги мамлакатларда бу масалага етарлича эътибор берилмасдан, “демократияни импорт” қилишга ҳаракат қилинди. Ва, табиийки, аҳоли унга ўз анъаналаридан келиб чиққан ҳолда жавоб берди. Бундай вазиятнинг аҳоли сиёсий маданиятига мутлақо бегона ташкил қилинган мажбуран киритилган институтларга қаратилишини таҳлил қилган сиёсатшунос Г.Л.Кертман, анъанавий ҳокимият ва унинг халқ билан ўзаро муносабатларини ҳисобга олиб янги институтларни қайта талқин этишга эътибор қаратиш лозимлигини уқтиради [13]. Бундай шароитда шубҳасиз янги тажриба пайдо бўлади ва сиёсий ахлоқ нормаларига мос кадриятлар, ижтимоий тажриба билан боғлиқ йўналишлар ишлаб чиқилишига олиб келади.

Сиёсий амалиётда ана шу нуқтада барча тенденциялар кесишиши натижасида миллий сиёсий маданиятнинг янги институционаллашув лойиҳасига мослашиши жараёни юз беради. Агарки тарихий хусусиятларимиздан келиб чиқадиган бўлсак, бизда демократияни “пастан” туриб қуришдан кўра демократик институтлар “юқоридан” бунёд этилиши кераклигига ишонч ҳосил қилишимизга тўғри келади. Айнан ушбу ҳолатда бундай институтлар ҳақиқатда демократик бўлади, уларнинг ижтимоий жараёнларга таъсир қилиш имкониятига эга дейишимиз мумкин. Шу муносабат билан С.В.Патрушевнинг “баъзан демократиянинг илдиз отишида фуқаролик жамиятининг ижтимоий соҳаларидаги бирдамликнинг етишмаслиги, давлат ҳокимияти устидан назорат қилувчи ижтимоий институтларнинг сиёсий жиҳатдан унчалик ривожланмаганлиги, давлат аппаратининг самарадорлиги камлиги ва замонавий ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий қонунчиликнинг етарли эмаслиги тўсиқ бўлади” [14], деган фикрига қўшилишимиз мумкин. Бу жараёнга баъзан фуқароларнинг замонавий меъёрий кадриятлар комплекси ҳисобланган қонунчилик, инсон ҳуқуқи ва ўзгалар фикрини ҳурмат қилишга, меҳнат, оила ва анъаналарда бирдамлик, тенглик каби ахлоқий кадриятларга эътиборсизлик ҳам ўз салбий кучини кўрсатади.

Айрим мутахассислар нуқтаи назарига кўра, бугунги кунда фуқаролардан талаб этиладиган тамойил ва мақсадлар эркинлик ва адолат, инсоннинг фуқаролик кадр-қиммати, фаровонлик ва ижтимоий масъулият кабилардир. Шу муносабат билан россиялик мутахассис А.Аузан фуқаролик жамиятининг

эҳтиёжларини тавсифлаб: “агарда жиддий норасмий қоидалар ишлаб чиқилмаса жамиятда яшаш ва ҳаёт учун имкон қадар қулай шарт-шароит яратилмайди” [15], деган фикрига қўшилишимиз мумкин.

Дарҳақиқат, ушбу жараёнларни янада тўлақонли амалга ошириш, аҳолига тинч ва фаровон ҳаётни, ижтимоий адолат тамойилларини қарор топтириш борасида бизда истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ сиёсий институционаллашувга алоҳида эътибор қаратилди. Натижада мамлакатимизда мустабид тузумдан кейинги сиёсий институтлар трансформациясининг уч даврини қамраб олган мамлакат ривожланишининг устувор йўналишлари аниқ белгиланди. Улар:

а) тоталитар мустабид тузумдан мустақил демократик тузумга ўтиш учун бозор муносабатлари ва ҳокимиятни демократик тамойиллар асосида шакллантириш, миллий давлатчилик асосларини шакллантириш билан боғлиқ биринчи галдаги ислоҳот ва ўзгаришларни ўз ичига олган дастлабки босқич – 1991-2000 йиллар мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётида улкан из қолдирган ўтиш даври;

б) сиёсий вазиятни умумэътироф этиш имкониятларини ривожлантиришнинг янги даври иккинчи босқич – 2001-2016 йиллар фаол демократик ўзгаришлар, суд-ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-гуманитар соҳаларни изчил ислоҳ қилишни таъминлаш даври;

с) учинчи босқич 2016 йилнинг охири чорагидан бошланган мавжуд ижтимоий-сиёсий институтларни тубдан такомиллаштириш ва замонавий инновацион бошқарувни жорий этиш ҳамда очиқлик сиёсати юритилиши даври.

Мустабид тузумдан кейинги даврда асосий эътибор қуйидаги қадриятлар – эркинлик, хусусий мулк, бозор иқтисодиёти илдиз отиши билан боғлиқ ҳолда ҳокимиятнинг имкониятларини таъминлашга эришилди. Шунга мувофиқ тарздаги институтлар мамлакатимизда бўлмаганлиги туфайли ташқаридан муайян тарзда нусха олишга тўғри келди. 1990 йиллардаги ислоҳотчиларнинг ҳисоблашларича мавжуд устувор вазифаларни амалга оширишдаги асосий тўсиқ тоталитаризмга асосланган давлат ҳисобланиб, энг аввало уни иқтисодий соҳадан сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинди [16]. Табиийки, бундай қадриятлар ишлаши учун жамиятни назорат остида ушлаб турувчи масъул ҳокимият зарур эди. Айнан шу талабларни ҳисобга олиш натижасида раҳбарларнинг халқ, сиёсий партиялар, фуқаролик жамияти томонидан сайланиши демократик қадриятларнинг жамият ҳаётида тезлик билан намоён бўлишида ўз ифодасини топди [17]. Фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтларидан бири бўлган сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг сиёсий тизим билан ўзаро алоқалари доимийлигини таъминламоқда. Давлат ҳокимиятининг жамиятга боғлиқлиги ва

унинг жамият томонидан назорат қилиниши сиёсий партиялар воситасида амалга оширилади.

Замонавий сиёсий институтларининг ўзгариши, конституция доирасида босқичма-босқич қонуний давлатга ўтиш сиёсий институтларнинг мавжудлигини аниқловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Вертикал ҳокимият шароитида сиёсий тизим модернизациялашуви, ижтимоий-иқтисодий майдонда давлат ролининг ошиши, минтақавий сиёсатда устуворликнинг ўзгариши ҳаққоний қонуний тизимни тузишга ҳаракат, маъмурий-давлат аппаратини ислоҳ қилиш билан характерланади. Иқтисодий доирада либераллашувни муҳим ҳисоблаган давлат ҳокимияти ижтимоий ва интеллектуал ресурсларни жамиятнинг барча қатламига тенг бўлиш йўли билан ижтимоий сиёсат фаоллигини аҳоли қатламларига ўтказди. Шунинг баробарида принципал характерга эга бўлган сиёсий қайта тикланиш, маълум маънода жамиятнинг асосий қисми қаршилигига учрамаган бўлсада, ўша пайтларда институционалашув тартибининг мустаҳкамлашуви, бошқа сиёсий субъектларнинг розилигисиз унинг ўзгариши мумкин эмаслиги аниқ бўлиб қолди.

Терроризм ва жиноятчилик каби деструктив ҳодисаларнинг фаоллашуви сиёсий тизим институтларининг кейинчалик мустаҳкамланишига, керак бўлса, фуқаролар эркинлигининг бироз чегараланишига ҳам сабаб бўлганлиги ҳатто анъанавий демократияларда ҳам, бошқа давлатларда ҳам кузатилди. Бу чораларнинг асосида янги эркинлик билан жамиятда хавфсизлик муносабатлари, яъни хавфсизлик тамойили ва эркинлик ўртасидаги боғлиқлик устуворликка эришганлиги айнан шу тенденциядан гувоҳлик берди.

Қанчалик мураккаб бўлмасин, кейинги йилларда давлат ҳокимиятига параллел равишда фуқаролик жамияти институтлари тизимини такомиллаштириш ва уларни қўллаб-қувватловчи сиёсат устуворлик касб этиб бормоқда. Шу мақсадда фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантириш доирасида Ўзбекистонда бир неча қонунлар қабул қилинди. Давлатимиз олий раҳбарияти томонидан кучли давлатни такомиллаштириш, самарали иқтисодий сиёсат юритиш орқали қонун устуворлиги, кучли ижтимоий сиёсат тамойилларига амал қилган ҳолда ривожланиш йўналишлари белгилаб олинди. Шунинг билан бирга асосий эътибор кучли давлат ва нодавлат секторнинг ўзаро алоқаларини янада такомиллаштириш ва фуқароларнинг сиёсий ва иқтисодий эркинлигини ҳимоялашга қаратилди.

Жамият ҳаёти фаолияти барча соҳаларининг муваффақиятга эришиши давлатнинг мустаҳкамланиши билан боғлиқ. Демакки, ижтимоий самарадорлик, фуқаролик жамияти фаолиятидан мустасно тарзда ҳукумат ҳисобига вертикал

ўзлаштириш ҳудудларгача ҳокимиятнинг самаралилик даражасига боғлиқ. Ўзбекистонда замонавий сиёсий тизим, сиёсий ҳокимият таркиби ўзининг сиёсий ҳолати ва истиқболни тасаввур эта олишдан келиб чиққан ҳолда барпо этилди.

Дарҳақиқат, сиёсий институтларнинг тузилиши мамлакатимизда суверен демократик тамойилларнинг устуворлигини таъминлашга хизмат қилади. У ички ҳокимият нуктаи назаридан суверенлигини сақлаб қолган ҳолда, ташқи сиёсат муаммоларини ҳам ўз ичига олади. Хуллас, давлат суверенитети ва ҳокимиятнинг демократик характери илгари сурилади. Бу эса ҳокимият эркин равишда ички ва ташқи сиёсат ўтказа олиш ҳуқуқи ва салоҳиятига эгаллигини билдиради, демократия эса ҳукумат органлари танлови ва унинг халққа ҳисоботидан иборат бўлади. Шунга кўра, маъмурий асослар тобора чегараланиши фаоллашмоқда, муаммовий ресурслардан оқилона фойдаланилмоқда, унинг ёрдамида давлат томонидан сиёсий партиялар моддий жиҳатдан қўлланмоқда ва илғор номзодларни ахборот билан таъминлаш ишлари амалга оширилмоқда.

Ривожланган давлатлар тажрибаси кўрсатишича, суверен демократияга интилиш маъмурийчиликнинг мустаҳкамлашига олиб келади. Суверенитетга эришиш ҳукумат томонидан қаттиқ ҳаракатни талаб қилади, ҳукуматнинг жипслашуви, мудофаа қобилятининг ошиши, ҳукуматнинг вертикал тузилишига олиб келади. Шундай бўлсада, глобал жараёнларнинг кенг ёйилиши билан боғлиқ кўп қиррали халқаро бирлашмалар фаолиятдан, унинг таркибига кирувчи давлат ва жамоавий қарорларни бажаришга давлат муҳтождир.

Россиялик сиёсатшунос, файласуф Л.Сморгунов бу ўринда мамлакат ўз суверенитетини нима билан мустаҳкамлай олиши, халқаро муносабатларда ҳам шу мақсадни қўллай олиши борасидаги муаммога жавоб излаш асноларида “суверен демократия” тушунчаси сиёсий заруриятни ифодалагани ҳолда, ўз ичига мустақилликни ўзаро боғлиқлик билан бирга олади [18], деган тўғри фикрни ўртага ташлайди.

Маълумки, ҳокимият вертикал иерархияга асосланган бўлиб, демократия ҳам шу тизимда шаклланади. Яъни фуқароларнинг ҳаёт ва фаровонлик даражасининг ошиши натижасида фуқаролик жамиятининг шаклланишига сиёсий жараён таъсирида юқори талаб вужудга келади. Натижада, демократик сиёсий институтлар таркиб топиши учун кафолат шакллана бошлайди. Янги дастурларни ишлаб чиқиш асносида сиёсий раҳбарият ўз олдида қўйган вазифалар ечимига қаратилган учта омилга эътибор қаратади. Улар:

- одамлар учун тенг имкониятларни яратиш;
- ахлоқ учун мотивацияларни ишлаб чиқиш;

- ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишда иқтисоднинг таъсирини ошириш.

Қўйилган мақсадларни амалга ошириш учун эса, табиийки ижтимоий-сиёсий, иқтисодий институтлар умуман бошқа мазмун касб этишлари керак. Энг аввало, бу ҳукумат бошқарувига тегишли булиб, суд ҳокимияти, фуқаролар назоратининг самарали ташкил этилиши халқ кайфиятида ўз аксини топиши керак. Айнан ушбу масалалар мамлакатимизда давлат ва жамият институтларини янада мустаҳкамлашни тақозо этмоқда.

Собиқ Иттифоқ парчалангандан сўнг мустақилликни қўлга киритган мамлакатларда институционаллашувнинг ўзгариши таҳлили жамиятда демократиянинг моделлари мураккаб эканлигини кўрсатмоқда. Ўзларини “демократия кўргазмаси” деб эълон қилган мамлакатларда воқеа-ҳодисалар анча бошқача кечмоқда. Демократиянинг элитар концепцияси асосчиси Йозеф Шумпетернинг демократия халқ бевосита бошқарадиган нарса эмаслигини тасдиқлашида ҳам асос бор. Хусусан, у “Демократия бу шундай нарсаки, халқ ўзини бошқара оладиган кишиларни қабул қилиш ёки қабул қилмаслик имкониятига эга” [19], деган. Й.Шумпетер фикрига кўра, қабул қилинган ҳар қандай қарорнинг муҳимлиги тажрибали ва компетент элитанинг фуқаролар томонидан чегараланишида ўз аксини топади. Фуқаронинг бурчи сайловда ҳукумат ёки танланган номзодлар учун овоз беришдан иборат. Улар демократик йўл билан мос равишда партиёга сайловчиларнинг кўпчилик қўллаб-қувватлашларини қўлга киритиш орқали сиёсий ҳокимиятга эга бўлишади. Аслида сайловлар – бу шунчаки восита. Лекин раҳбарнинг сиёсий қарорлар учун шахсан жавобгарлик ҳиссини ошириши муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бундай қараганда юқоридаги модель қайсидир жиҳатлари билан халқимиз менталитетига ҳам бегона эмас. Мураккаблашаётган сиёсий маданият мавқеининг ошиши ва унинг давлат манфаатлари билан мос келиши бир томондан – ўзгармасдан қолса, бошқа томондан эса, таклиф қилинган либерал-демократик кадриятлар ва сиёсий тизимни танқидий қабул қилади. Аслида демократик тамойиллар ва кадриятларнинг жамият ҳаётидаги ўрнини кўрсатувчи мезонларнинг аҳамияти жамият ҳаётининг нафақат демократлашуви, шунинг баробарида институционаллашув жараёнига ҳам алоқадор. Биз учун эса бугунги кунда кўпроқ мамлакатимизда демократик ислохотларнинг янада чуқурлашувининг институционаллашув жараёнларига таъсир кўрсатиши, керак бўлса, уни реал амалга оширишда сиёсий элитанинг роли ошиб бориши жараёни муҳим.

Умуман олганда, демократик давлат фуқаролик жамиятининг самарали инструменти бўлиб қолиши керак. Ушбу муаммо, мутахассислар таъкидлашича,

“алоҳида сиёсий омилларнинг қайта ўзлаштиришга мойиллиги билан институционаллашув ҳукуқи ўртасидаги ўзаро ҳаракат сиёсий ҳолатга кириш билан мос равишда, сиёсий ўсишнинг ўзига хос истиқбол ҳамда сиёсий қиймат ва тажрибага эга эканлигидадир” [20].

Мавжуд муаммонинг самарали ҳал қилиниши жараёнида сиёсий элитани жамият томонидан қўллаб-қувватлаш, демакки, ҳокимиятнинг легитимлиги ошмоқда. Жумладан, унга бўлган танқидий муносабатларнинг сезиларли камайиши, унинг легитим эканлигига ишончнинг ўсиши билан боғлиқ. Демократик институтлар жамият томонидан давлат ҳокимиятига бўлган кучли ишонччи, пайдо бўлаётган муаммога нисбатан қарорини, механизмини аниқловчи сифатида уларни бартараф эта олмаслиги табиий ҳол. Бундай ишонч фақат фуқароларнинг меъёрий тартиб ва қоидаларга амал қилган ҳолда, бошқарувчи сифатида ҳокимият қониқтиргандагина амалга ошиши мумкин. Кўпчилик фуқаролар онгида бундай ўзгариш юз бергунга қадар жамият сиёсий барқарорлигининг асосий омили амалдаги президентнинг мавқеи билан боғлиқ.

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда мавжуд давлат бошқаруви институтлари аҳоли томонидан қўйиладиган талабларни етарли даражада амалга оширишидаги тажрибанинг деярли барча жабҳаларда етишмаслиги билан белгиланади. Қайсидир жиҳатдан эса бу сиёсий онг ва тафаккурнинг ҳозирча юқори даражада шаклланмаганлиги, қолаверса, аҳолининг ҳукуматни идеаллаштириши ҳамда жамият бошқарувида айрим ҳолларда авторитар анъаналарнинг яққол сақлананиб қолаётганидан далолат беради. Бугунги дунёда элитанинг пайдо бўлишини жамиятнинг сиёсий реаллиги самарали ўзлаштиришига олиб келиши сифатида тушуниш лозим. Бу, ўз навбатида, жамиятни маъмурий-сиёсий элита бошқарувида бериш ижтимоий-иқтисодий ислохотларни кучайтириш ва асосий мақсад фуқаролик жамияти куриш имконини беради. Ушбу ҳолат бўйича замонавий демократик давлатлар тажрибаси ўрганилганда институционаллашув жараёни турли йилларни ўз ичига олиши, аҳоли сиёсий онги ва маданияти билан боғлиқлиги ва жараёнга таъсир этувчи омиллар ҳар хил шаклларда намоён бўлганлиги кўринади.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 7-модда. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 5.
2. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2011, 8 декабрь.

3. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010.– Б. 3.
4. Конституциявий ҳуқуқ. Изоҳли луғат. – Тошкент: «Академия» 2001. – Б. 27.
5. Гаджиев К.С. Политология (базовый курс): учебник. 2-е издания. Перероб. и доп. – М.: Издательст. Юрой Т., 2011. – С. 134.
6. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2011, 8 декабрь.
7. Карсавин Л.П. Государство и кризис демократии // Новый мир. – 1990. – №1. – С. 185.
8. Пантин В.И. Судьбы демократии в России. – М., 2004. – С.187.
9. Растоу Д.А., Переходы к демократии: попытка динамической модели. // Полис. 1996. № 5. – С. 8.
10. Медведев Н.П. Эффективность политических решений // Вопросы политологии. Вып. 5 (33). Т. 8. – 2018. – С. 17.
11. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2006. – Б. 115, 104.
12. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 52-53
13. Кертман Г.Л. Традиционалистская реинтерпретация демократических институтов в российской политической культуре // Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России / Под ред. С.В.Патрушева. – М., 2006. – С. 436-437.
14. Патрушев С.В. Проблемы легитимации институциональных изменений и варианты универсализации институционального порядка // Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России / Под ред. С.В.Патрушева. – М., 2006. – С.532-533.
15. Аузан А.А. Договор-2008. – М., 2007. – С. 93.
16. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –Б. 28.
17. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2006. – Б. 115, 104.
18. Сморгунов Л.В. Философия и политика. Очерки современной политической философии российская ситуация. – М., 2007. – С. 23.

19. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. – М., 1995. – С. 372.
20. Властные элиты: социологический анализ // Элитизм в России: «за» и «против» // Сб. матер. интернет-конференции, февраль-май 2002 г. / Под общ. ред. В.П.Мохова. – Пермь: ПГТУ, 2002. – С. 218.